

**Μουτσάνας Ελευθέριος
Παιδίατρος**

**ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΙΝΔΥΝΟΥ ΠΑΙΔΙΚΗΣ
ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗΣ**

Παλαμάς 27/11/2022

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στα επόμενα 15 λεπτά θα παρουσιάσω με περιεκτικό τρόπο, χωρίς να πλατειάσω, τους παράγοντες κινδύνου κακοποίησης των παιδιών. Για την προσέγγιση, λοιπόν, του φαινομένου της σωματικής κακοποίησης αναπτύχθηκαν διαχρονικά διάφορες θεωρίες.

Αρχικά, κατά τη δεκαετία του **1960** οι θεωρίες επικεντρώνονταν **στα προβλήματα ψυχικής υγείας και της προσαρμογής των γονέων**. Στη δεκαετία του **1970** το φαινόμενο αποδόθηκε **σε κοινωνικούς παράγοντες, όπως η φτώχεια και η ανεργία** και στη δεκαετία του **1980** δημιουργήθηκε **η θεωρία του «ειδικού θύματος»**, που θεωρούσε τα χαρακτηριστικά του ίδιου του παιδιού ως αιτία της κακοποίησής του.

Σήμερα αυτές οι θεωρητικές προσεγγίσεις έχουν εγκαταλειφθεί, **θεωρείται ότι το πρόβλημα είναι πολυπαραγοντικό, ότι έχει σχέση και με το παιδί, και με τους γονείς, και με την κοινότητα και με την κοινωνία γενικότερα και την συνεχή αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση μεταξύ τους.**

Είναι σημαντικό να τονισθεί εξ αρχής ότι οι παράγοντες κινδύνου για παιδική κακοποίηση δημιουργούν ενδεχόμενο αυξημένης πιθανότητας και όχι βεβαιότητας για άσκηση βίας. Δηλαδή, η ύπαρξη κάποιων από αυτούς τους παράγοντες δεν σημαίνει πως θα συνοδευτεί πάντα από την εκδήλωση οποιασδήποτε μορφής βίας προς τα παιδιά. Με απλά λόγια, δεν έχουμε τη διάγνωση στο τσεπάκι. Ωστόσο, μας βοηθούν να εντοπίσουμε τις οικογένειες που διατρέχουν υψηλό κίνδυνο να συμβεί παιδική κακοποίηση και παραμέληση.

ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΟ ΠΑΙΔΙ

Οι παράγοντες που έχουν σχέση με το παιδί είναι το φύλλο, η ηλικία, η υγεία του παιδιού και η προσωπικότητά του.

Όσον αφορά **το φύλλο** ξέρουμε ότι τα αγόρια, λόγω της ζωνρότητάς τους, έχουν διπλάσια πιθανότητα να τιμωρηθούν σωματικά σε σχέση με τα κορίτσια.

Η παιδική κακοποίηση δεν παρουσιάζει σταθερή διακύμανση σε όλες τις ηλικιακές ομάδες και τα κρούσματα σωματικής κακοποίησης μειώνονται όσο αυξάνει **η ηλικία**, ιδιαίτερα μετά την ηλικία των 8 χρονών, χωρίς να σημαίνει ότι αυτή δεν απαντάται στην προεφηβική και την εφηβική ηλικία. Όσο βέβαια πιο μικρό είναι ένα παιδί τόσο πιο συχνή είναι η κακοποίηση και αυτό έχει σχέση με τη μεγαλύτερη σωματική και ψυχολογική εξάρτηση από αυτούς που τα φροντίζουν. Επιπλέον, σχετίζεται με την αδυναμία των παιδιών να ελέγξουν την παρόρμησή τους και να αυτοσυγκρατηθούν, η οποία προκαλεί στους φροντιστές τους δυσάρεστα συναισθήματα, όπως θυμό και οργή, με συνέπεια να χρησιμοποιούν βία.

Οι μελέτες δείχνουν ακόμα **συσχέτιση της υγείας του παιδιού** και του φαινομένου της σωματικής κακοποίησης. **Τα πρόωρα, τα μικρού σωματικού βάρους γέννησης νεογνά και τα παιδιά με νοητικές ή σωματικές αναπηρίες**, φαίνεται να κινδυνεύουν περισσότερο σε σχέση με τα υγιή παιδιά. Αυτό μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι αυτά τα παιδιά χρειάζονται ειδική και συνεχή φροντίδα που σε περιπτώσεις γονιών οι οποίοι δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους μπορεί να λειτουργήσει ως εκλυτικός παράγοντας σωματικής κακοποίησης.

Η συμπεριφορά του παιδιού που είναι αποτέλεσμα δύσκολης ιδιοσυγκρασίας μπορεί να προδιαθέσει στην κακοποίησή του. **Τα χαρακτηριστικά ενός δύσκολου παιδιού είναι: τάση για υπερδραστηριότητα, παρορμητικότητα, επιθετικότητα, ευερεθιστότητα, τάση να βρίσκει ανιαρές τις συνηθισμένες δραστηριότητες, αναζήτηση διέγερσης, απουσία φόβου για πιθανό τραυματισμό, αναισθησία στα συναισθήματα των άλλων, κ.ά.** Η συζήτηση που γίνεται, ωστόσο, είναι αν αυτή η προβληματική συμπεριφορά του παιδιού είναι αποτέλεσμα της δύσκολης ιδιοσυγκρασίας του ή, ακριβώς, το αποτέλεσμα της κακοποίησης του, με τις έρευνες να πιθανολογούν ότι φταίει μάλλον η κακοποίηση για την εμφάνιση της προβληματικής συμπεριφοράς. Εδώ θέλω να συμπληρώσω ότι, μάλλον, το ένα πυροδοτεί το άλλο.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ

Γονείς οι οποίοι κακοποιήθηκαν ως παιδιά από τους δικούς τους γονείς έχουν αυξημένη πιθανότητα να κακοποιήσουν με τη σειρά τους τα δικά τους παιδιά. Οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η βία, η αντικοινωνική συμπεριφορά και η επιθετικότητα αφομοιώνονται κατά την παιδική ηλικία και είναι δυνατόν στη συνέχεια να εκφραστούν στην ενήλικη ζωή. Να τονίσω εδώ, ότι, ενώ όλοι συστήνουμε στα παιδιά να προσέχουν ώστε να αποφύγουν την κακοποίηση εκτός σπιτιού, δεν έχουμε καταφέρει να την περιορίσουμε μέσα στην οικογένεια, όπου τα ποσοστά κακοποίησης είναι πολλαπλάσια αυτών που συμβαίνουν εκτός σπιτιού.

Υπάρχουν έρευνες που καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η σωματική τιμωρία συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το μορφωτικό επίπεδο των γονιών, με τις πεποιθήσεις τους και τη φιλοσοφία τους σχετικά με την έννοια της πειθαρχίας και σχετικά με τον τρόπο που αυτή πρέπει να επιβάλλεται στα παιδιά.

Δύο ακόμη παράγοντες σχετιζόμενοι με την παιδική κακοποίηση είναι η ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη της μητέρας και το νεαρό της ηλικίας της. Αναφέρεται ακόμα ότι **η κακοποίηση της μητέρας από τον σύζυγο ή τον σύντροφό της** αποτελεί δείκτη αυξημένης πιθανότητας για κακοποίηση και των παιδιών.

Οι πολυμελείς οικογένειες και οι οικογένειες των οποίων τα παιδιά έχουν μικρή διαφορά ηλικίας μεταξύ τους παρουσιάζουν αυξημένο κίνδυνο παιδικής κακοποίησης, που αποδίδεται στο γεγονός ότι αυτοί οι γονείς λόγω έλλειψης χρόνου και κακής διάθεσης προσπαθούν να επιβάλλουν την πειθαρχία με τη χρήση σωματικής βίας. Επιπρόσθετα αυξημένο κίνδυνο παρουσιάζουν **και οι οικογένειες στις οποίες όλα τα μέλη τους δεν συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς αίματος (νέοι σύντροφοι μετά το διαζύγιο, κλπ.).**

Τέλος η προσωπικότητα του δράστη αποτελεί έναν ιδιαίτερα σημαντικό προδιαθεσικό παράγοντα. Σύμφωνα με μελέτες, τις περισσότερες φορές, **οι δράστες είναι άτομα με χαμηλή αυτοεκτίμηση, παρορμητικοί, είναι συναισθηματικά ασταθείς και με αδυναμία αυτοελέγχου και αυτοσυγκράτησης**-με λίγα λόγια είναι αυτό που λέμε: δεν μπορούν να συγκρατήσουν τα νεύρα τους. Υποστηρίζεται ακόμα ότι **η κατάθλιψη, το άγχος, οι φοβίες, η χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών (ναρκωτικά, αλκοόλ) και οι διάφορες ψυχικές νόσοι του δράστη** αποτελούν χαρακτηριστικά, τα οποία απαντώνται συχνά, αν και σύμφωνα με τη βιβλιογραφία λίγοι από τους δράστες είναι ψυχωτικοί ή πάσχουν από κάποιο αποδεδειγμένο διανοητικό πρόβλημα.

Τα τελευταία χρόνια οι επιστήμονες στράφηκαν στην διερεύνηση των πλέον ιδιαίτερων χαρακτηριστικών στην προσωπικότητα του δράστη. Διαπίστωσαν ότι πολλά περιστατικά παιδικής κακοποίησης οφείλονταν **σε περιορισμένη ανοχή, καθώς και σε υπερβολικά αρνητική αντίδραση από την πλευρά των ατόμων που είχαν την φροντίδα των παιδιών**. Διαπίστωσαν, δηλαδή, ότι όταν τα παιδιά δίνουν κάποια ερεθίσματα, τα οποία θεωρούνται φυσιολογικά από τους περισσότερους ανθρώπους οι άνθρωποι με τα παραπάνω χαρακτηριστικά προσωπικότητας δεν τα ανέχονται. Μια μελέτη που χρησιμοποίησε το ηχογραφημένο κλάμα ενός μωρού έδειξε ότι γονείς που κακοποιούσαν τα παιδιά τους έδειχναν μεγαλύτερο εκνευρισμό, λιγότερη συμπάθεια και κατανόηση και ενοχλούνταν πολύ περισσότερο από αυτό.

Όλοι έχουμε ακούσει από κουρασμένους γονείς φράσεις όπως «θα το σφάξω, θα το πνίξω, θα το κρεμάσω, κλπ.», αλλά οι απειλές αυτές βεβαίως δεν υλοποιούνται! Όταν τους διαβάζω στο ιατρείο ένα ποίημα του Άγγλου ποιητή **Ogden Nash** όλοι χαμογελούν ευχαριστημένοι. Το ποίημα:

«Ας είναι ο ύπνος του ελαφρός και υγροί οι γλουτοί του.

Τα όνειρά μου, φοβάμαι, ότι είναι βρεφοκτόνα.

Ένα σύκο για το έμβρυο των Lohengrins

Θα ανοίξω όλες τις παραμάνες.

Θα ρίξω πιπέρι στην πούδρα του και αλάτι στο γάλα του

και θα του διαβάσω αποσπάσματα του Αριστοτέλη.

Θα φέρω ευχαρίστως άμμο για τη σούπα του. Και καυτερή σάλτσα

για τα δόντια του, κι' ένα κομψό-κομψό κροκοδειλάκι, να παίζει μαζί

του στο αμαξάκι.»

Κάποιοι, όμως, από τους γονείς που όλη μέρα αντιμετωπίζουν τα ενοχλητικά χαρακτηριστικά του αναπτυσσόμενου παιδιού, όπως το κλάμα, την άρνηση για φαγητό, για διάβασμα ή για ύπνο, τις ζημιές που κάνουν, την υπερκινητικότητα, κλπ. στο τέλος τιμωρούν σωματικά τα παιδιά τους, γιατί δείχνουν περιορισμένη ανοχή και υπερβολικά αρνητική αντίδραση.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Υπάρχει πληθώρα δεδομένων, που αποδεικνύουν την υψηλή συσχέτιση της παιδικής κακοποίησης με την **έλλειψη των κοινωνικών δεσμών και την κοινωνική απομόνωση της οικογένειας**. Οι μελέτες αποκαλύπτουν ότι **οι γονείς που κακοποιούν τα παιδιά τους εμφανίζονται να έχουν περιορισμένες κοινωνικές επαφές, ελάχιστες διαπροσωπικές σχέσεις, λαμβάνουν περιορισμένη βοήθεια από τους οικείους τους, ενώ οι σχέσεις μαζί τους είναι τις περισσότερες φορές μηδαμινές ή ακόμα και ανύπαρκτες**. Επιπλέον ως αποτέλεσμα της κοινωνικής απομόνωσης, οι συγκεκριμένοι γονείς βιώνουν το **αίσθημα της μοναξιάς πιο έντονα**, ενώ **και οι σχέσεις μεταξύ τους είναι διαταραγμένες**. Πολλές φορές ή, τουλάχιστον, κατά ένα μεγάλο βαθμό η κοινωνική απομόνωση και η έλλειψη κοινωνικής στήριξης επιδιώκεται από τους ίδιους τους γονείς. Βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα των οικογενειών που κακοποιούν τα παιδιά τους είναι η ελάχιστη ως ανύπαρκτη συναλλαγή με τους φορείς προσφοράς βοήθειας για επίλυση του προβλήματος.

Σύμφωνα με κάποιους ερευνητές, ιδιαίτερα σημαντικοί παράγοντες που σχετίζονται με την παιδική κακοποίηση και παραμέληση αποτελούν **η φτώχεια, το χαμηλό εισόδημα και η ανεργία**. Η φτώχεια και η ανεργία επηρεάζουν με πολλούς τρόπους τη συμπεριφορά και την υγεία των ανθρώπων, λόγω του χρόνιου στρες. Συνήθως **συνδυάζονται με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, παραβατικότητα, επιθετικότητα, χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών, συχνές λοιμώξεις κλπ**. Η κουλτούρα που διαμορφώνουν αυτές οι συνθήκες αυξάνουν την πιθανότητα σωματικής τιμωρίας ίσως γιατί, για τις οικογένειες, αυτές αποτελεί μέσο έκφρασης και εκτόνωσης της οργής.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Εδώ πρέπει να αναφέρουμε τις πολιτιστικές πεποιθήσεις, τις αξίες, τις πρακτικές και τις οικονομικές συνθήκες που επηρέασαν και διαμόρφωσαν ανά τους αιώνες την τακτική της σωματικής τιμωρίας των παιδιών ως μέσο διαπαιδαγώγησης στις διάφορες κοινωνίες.

Μέχρι και τα μέσα του προηγούμενου αιώνα η σωματική τιμωρία αποτελούσε μια κοινά αποδεκτή μέθοδο διαπαιδαγώγησης των παιδιών στις περισσότερες χώρες του κόσμου. Η πρακτική αυτή ήταν κοινή τόσο στους γονείς όσο και στα διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα και βασιζόταν στην κυρίαρχη αντίληψη ότι τα παιδιά αποτελούν ιδιοκτησία των γονιών τους και ότι η σωματική τιμωρία είναι το μέσο ελέγχου της συμπεριφοράς των παιδιών και εκπαίδευσής τους.

Στις μέρες μας και παρά τις εξελίξεις που έχουν επιτευχθεί για την προστασία των δικαιωμάτων των παιδιών, εξακολουθεί να είναι αμφίβολο αν θα μπορέσει να εξαλειφθεί πλήρως η πεποίθηση των ανθρώπων και της κοινωνίας για την αξία, την αποδοτικότητα της σωματικής τιμωρίας.

Σε μια πιο ολιστική προσέγγιση η σωματική κακοποίηση μπορεί να θεωρηθεί προέκταση της βίας που επικρατεί στις εκάστοτε κοινωνίες, μέσα στην οικογένεια και της ανοχής που δείχνουν προς αυτήν. Η ενδοοικογενειακή βία είναι η πιο δεδομένη και η πιο διαδεδομένη μορφή βίας σε παγκόσμιο επίπεδο με πιο συχνά θύματα τις γυναίκες και τα παιδιά.

Η σωματική τιμωρία στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες εξακολουθεί να ασκείται μέσα στην οικογένεια στα πλαίσια του γονεϊκού ρόλου, ως μέθοδος σωφρονισμού και ελέγχου της συμπεριφοράς των παιδιών.

Στη Ελλάδα δεν υπάρχει νόμος απαγόρευσης της σωματικής τιμωρίας στα πλαίσια της οικογένειας. Με Π.Δ 497/81 (ΦΕΚ134Α') απαγορεύονται οι σωματικές ποινές στα πλαίσια της εκπαίδευσης.

ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ

Σε αντίθεση με την σωματική κακοποίηση, όπου υπάρχουν συγκεκριμένοι παράγοντες κινδύνου, οι οποίοι προδιαθέτουν στην εμφάνιση του φαινομένου και συνεισφέρουν στην εντόπισή του, στη σεξουαλική κακοποίηση οι ενδείξεις είναι ασαφείς και περιορισμένες και έχουν σχέση με την προσωπικότητα του δράστη. **Καθοριστικό παράγοντα για την πραγματοποίηση της σεξουαλικής κακοποίησης του παιδιού αποτελεί η σεξουαλική διέγερση του δράστη από τα παιδιά και η ύπαρξη σεξουαλικών φαντασιώσεων μαζί τους.**

Τα χαρακτηριστικά των υπαιτίων σεξουαλικής παραβίασης που καταγράφονται πιο συχνά είναι:

- Χαμηλή αυτοεκτίμηση**
- Χαμηλή εικόνα εαυτού**
- Κατάθλιψη**
- Προβλήματα σχέσεων**
- Αδυναμία ελέγχου του θυμού**
- Φόβος για αρνητική εκτίμηση**
- Έντονη στερεότυπη άποψη για σεξουαλικούς ρόλους και συμπεριφορά**
- Χρήση αλκοόλ και εξαρτησιογόνων ουσιών**
- Άρνηση προβλήματος**
- Ελλειμματικές κοινωνικές δεξιότητες**

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τελειώνοντας θέλω να πω ότι τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τη σωματική τιμωρία από την σωματική κακοποίηση είναι δύο: 1) η σοβαρότητα της πράξης και 2) η πολιτισμική νομιμότητα.

Ως σωματική τιμωρία θεωρείται μια επιτρεπτή πράξη βίας στα πλαίσια του γονεϊκού ρόλου.

Ως κακοποίηση ορίζονται πράξεις βίας από τον γονέα ή τον κηδεμόνα προς το παιδί, οι οποίες ξεπερνούν τα επιτρεπτά από το νόμο και κοινωνικά ήθη όρια και εκθέτουν το παιδί σε αυξημένο κίνδυνο τραυματισμού.

Χαρακτηριστικό στη μεταξύ των δύο συμπεριφορών σχέση είναι ότι, τις περισσότερες φορές η σωματική τιμωρία δεν καταλήγει σε κακοποίηση, η σωματική κακοποίηση όμως, τις περισσότερες φορές, αρχίζει ως συνήθης σωματική τιμωρία.

Να τονίσω βέβαια ότι η τιμωρία διαφέρει από την πειθαρχία. Πειθαρχία σημαίνει διαμόρφωση της συμπεριφοράς του παιδιού με την εφαρμογή διαφόρων τεχνικών, αλλά όχι, σε καμιά περίπτωση, με την αναμονή της κακής συμπεριφοράς για να του επιβληθεί τιμωρία. Έτσι, οι γονείς θα πρέπει:

α. Να ορίζουν κανόνες και να θέτουν όρια. Τα παιδιά που δεν μεγαλώνουν μέσα σε ένα πλαίσιο με προκαθορισμένα όρια, το οποίο να προσδιορίζει σαφώς τι επιτρέπεται και τι απαγορεύεται, γίνονται απαιτητικά, επιθετικά και δύσκολα.

β. Να εξηγούν τους κανόνες και τις αποφάσεις τους. Όταν το παιδί ρωτάει για ποιο λόγο πρέπει να συμμορφωθεί με κάτι που του ζητάνε, πρέπει να του δίνεται μια εξήγηση λογική και διατυπωμένη με κατάλληλο για την ηλικία του τρόπο. Τα παιδιά θα πρέπει να κατανοήσουν ποιες είναι οι προσδοκίες των γονιών, ποιες οι αδιαπραγμάτευτες αρχές τους και ποιες οι συνέπειες από την παράβαση των κανόνων.

γ. Να είναι συνεπείς. Δεν έχει σημασία εάν προτιμούν να χρησιμοποιούν την πειθώ, τις αμοιβές ή την τιμωρία για να επηρεάσουν τη συμπεριφορά του παιδιού. Απλώς, πρέπει να επιβάλλουν τους κανόνες με συνέπεια.

δ. Να έχουν κοινό μέτωπο. Τα μικρά παιδιά, έξι χρονών και κάτω, μπερδεύονται εύκολα, όταν ο ένας γονιός διαφωνεί με τον άλλο και θέτει διαφορετικούς κανόνες. Στην ηλικία αυτή τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον κόσμο με απόλυτο τρόπο: άσπρο, μαύρο.

ε. Να δείχνουν σεβασμό στο παιδί. Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να του φέρονται σαν «ίσος προς ίσο» ή σαν να είναι «φιλαράκια», αλλά να είναι το ίδιο ευγενικοί, όσο και απέναντι σε οποιονδήποτε άλλο άνθρωπο.

Εννοείται ότι η σχέση γονιών-παιδιού δεν είναι δυνατόν να είναι απόλυτα δημοκρατική, με ισότητα στη λήψη αποφάσεων, αφού οι γονείς καθορίζουν, φυσικά, ποια συμπεριφορά επιτρέπεται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ Σ. ΕΛΙΣΑΒΕΤ: *Η κακοποίηση στην παιδική ηλικία. Επιδημιολογική διερεύνηση του φαινομένου βάσει ιατροδικαστικών εκθέσεων και ευρημάτων* Διδακτορική διατριβή Θεσσαλονίκη 2017

ΤΖΕΡΡΥ ΓΟΥΑΙΚΟΦ-ΜΠΑΡΜΠΑΡΑ ΓΙΟΥΝΕΛ: *Πειθαρχία χωρίς ζύλο και φωνές*. Εκδόσεις Μίνωας 2019

MARTIN HERBERT: *Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας*. Τόμος 1^{ος} και 2^{ος} . Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1998.

MARTIN HERBERT: *Ψυχολογικά προβλήματα εφηβικής ηλικίας*. Τόμος 3^{ος}. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1999.

MARTIN HERBERT: *Η κακή συμπεριφορά*. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1998.

RONALD S. ILLINGWORTH: *Το φυσιολογικό παιδί*. Εκδόσεις Γρ. Παρισιάνος, 1990.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΥΓΕΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ: *Οδηγός για την αναγνώριση και αντιμετώπιση της κακοποίησης και παραμέλησης του παιδιού* Επιμέλεια Ε. Αγάθωνος-Γεωργοπούλου Έκδοση Ι.Υ.Π 1998.

https://kesy.dra.sch.gr/images/pdfs/Odigos_Efarmogis_Protokollou_Kakopoiisis.pdf

ΟΜΑΔΑ ΨΥΧΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ: *Ιστορία της παιδικής ηλικίας*. Επιμέλεια Λούντ Ντεμώζ. Εκδόσεις Θυμάρι, 1985.

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ: *Περί παίδων αγωγής*. Εκδόσεις ΕΝΑΛΙΟΣ, 1997.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΟΛΔΑΤΟΥ: *«Αντιξοότητες στην παιδική ηλικία και χρόνια νοσήματα»*. σελ. 141-156. Εκδόσεις Β΄ Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών, 2016.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΟΛΔΑΤΟΥ: *«Σωματική βλάβη από πρόθεση: αναγνώριση και αντιμετώπιση»*. σελ. 269-307. Εκδόσεις Β΄ Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών, 2014.

LAURENCE STEINBERG.: *10 βασικές αρχές για να γίνετε καλύτεροι γονείς*. Εκδόσεις Διόπτρα, 2006.

Θ. ΤΑΜΠΑΚΗΣ: *«Το παιδί στην αρχαία Ελλάδα»*. Δελτ. Α΄ Παιδιατρ. Κλιν. Πανεπ. Αθηνών, 43(1): 31-35.

Θ. ΤΑΜΠΑΚΗΣ: *«Παιδοκτονία στην αρχαία Ελλάδα. Μια προσπάθεια ανάλυσης στο έργο Μήδεια του Ευριπίδη»*. Δελτ. Α΄ Παιδιατρ. Κλιν. Πανεπ. Αθηνών 2004, 51(4): 385-388.

Γ. ΤΣΙΑΝΤΗΣ: *Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας*. Τεύχος Α΄ & Β΄. Εκδόσεις Καστανιώτη, 1988.

VED P. VARMA: *Τα δύσκολα παιδιά*. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1997.